

QAFQAZ İSLAM ORDUSU VƏ MART SOYQIRIMI ÇAĞDAŞ VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA

Ləman EYVAZOVA,
Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsinin əməkdaşı,
Bakı Dövlət Universiteti
Tarix fakültəsinin doktorantı,
eyvazli.leman93@gmail.com

Xülasə. Məqalədə 1918-ci ildə türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırımının və Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətinin tədqiqi araşdırılmışdır. Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında mövzunun öyrənilmə səviyyəsinə, həmçinin Sovet tarixşünaslığından fərqli olaraq onun obyektiv öyrənilməsinə diqqət yetirilmişdir. Hazırda mövzunun öyrənilməsinin aktual olduğu vurğulanmışdır. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana dəvət edilməsinin səbəbləri, Mart soyqırımından sonra Azərbaycanda vəziyyət və tarixşünaslıqda bu məsələlərə münasibət diqqətə çatdırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Qafqaz İslam Ordusu, Mart soyqırımı, Nuru Paşa, tarixşünaslıq, istiqlal savaşı.

Ламан Эйвазова

КАВКАЗСКАЯ ИСЛАМСКАЯ АРМИЯ И МАРТОВСКИЙ ГЕНОЦИД В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме. В статье рассматривается геноцид, совершенный против турецко-мусульманского населения в 1918 году, и исследование деятельности Кавказской Исламской Армии. В работах, представленных в современной азербайджанской историографии, указан уровень изучения темы. Также, в отличие от советской историографии, внимание уделялось ее объективному изучению. В настоящее время показано, что изучение темы является актуальным. Было уделено внимание причинам приглашения Кавказской Исламской Армии в Азербайджан, ситуации в Азербайджане после мартовского геноцида и отношению к этим вопросам в историографии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Кавказская Исламская Армия, мартовский геноцид, Нуру паша, историография, война за независимость.

Laman Eyvazova

CAUCASIAN ISLAMIC ARMY AND MARCH GENOCIDE IN CONTEMPORARY HOMELAND HISTORIOGRAPHY

Summary. *The article searched the genocide committed against the Turkish-Muslim population in 1918 and the investigation of the activities of the Caucasian Islamic Army. In modern Azerbaijani historiography attention has been paid to the level of study of the subject and also unlike Soviet historiography attention was paid to its objective study. Currently, it was mentioned that the study of the topic is actual. Attention was paid to the reasons of the invitation of Caucasian Islamic Army to Azerbaijan, the situation in Azerbaijan after the March genocide and the attitude to these issues in historiography.*

KEY WORDS: *Caucasian Islamic army, march genocide, Nuru Pasha, historiography, War of Independence.*

Giriş. Erməni-bolşevik birləşmələri 1918-ci il martın 31-dən aprelin 2-sinədək Bakı, eləcə də, Şamaxı, Quba, Lənkəran və digər ərazilərdə soyqırımını törətmiş, xalqımızın müstəqillik əzmini qırmaq üçün təxribata əl atmışdılar. Bunun da əsas səbəbi “Müsavət” partiyasının sosial bazasını zəiflətmək idi. Lakin buna nail ola bilmədilər. Belə ki, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) – türk-müsəlman dünyasının ilk demokratik dövləti quruldu. Təəssüf ki, Bakı bu zaman erməni-bolşevik birləşmələrinin nəzarəti altında idi. Erməni-bolşevik birləşmələri artıq Gəncəyə yürüşə hazırlaşır, AXC-nin mövcudluğunu aradan qaldırmaq, bütün ərazilərə hökm etmək planlarını həyata keçirməyə çalışırdı. Daxildə buna müqavimət göstərəcək möhkəm ordu və hərbi sistem yox idi. Ona görə də, Azərbaycan-Türkiyə arasında bağlanmış hərbi əməkdaşlığa müvafiq olaraq qardaş dövlətə müraciət edildi.

Belə bir mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitdə Azərbaycanın köməyinə Qafqaz İslam Ordusu gəldi və sentyabrın 15-də Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi bu ordu Bakının xilas edilməsində misilsiz rol oynadı. Mart soyqırımının məqsədi və nəticələri, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı fəaliyyətinin tədqiqi göstərilən faktlar baxımından əhəmiyyətlidir. Bu gün ölkəmizin 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı zəfər nəticəsində ərazi bütövlüyümüzün təmin edildiyi bir zamanda bu mövzunun tədqiqi daha da aktuallaşır.

Qafqaz İslam Ordusunun tədqiqi. Tarixçi-professor Anar İsgəndərlinin “Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920”, “Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı (1918-1920)” adlı monoqrafiyalarında haqqında danışdığımız mövzu ilə bağlı mühüm faktlar göstərilmişdir. Müəllifin “Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920” adlı əsərində ermənilərin Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Zəngəzur, İrəvanda, eləcə də, Urmiya, Maku və Xoyda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımlardan, bu soyqırımının həyata keçirilməsinin səbəblərindən, tarixi əsasından, Qafqaz-İslam Ordusunun Azərbaycanda xilaskarlıq fəaliyyətindən bəhs edilir. Qeyd edək ki, bu əsər 2011-ci ildə ABŞ-da ingilis dilində də nəşr edilmişdir ki, bu da Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir [1, s.64-136; 149].

Anar İsgəndərlinin “Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını probleminin tarixşünaslığı (1918-

1920)” adlı kitabında sovet dövrünün tədqiqatlarında türk-müsəlman soyqırımına qərəzli münasibət, bu soyqırımın “Müsavat qiyamı”, “vətəndaş müharibəsi” adlanmasının səbəbləri tarixi faktlar əsasında obyektiv araşdırılmışdır. Həmçinin bu tədqiqat əsərində xarici tarixşünaslıqda əks edilmiş əsərlərdə soyqırımına göstərilən münasibət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət dövründə və müstəqillik illərində yazılmış əsərlərdə ortaya qoyulan fikirlər obyektiv təhlil edilmiş, müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Mart soyqırımından sonra Azərbaycan rəhbərliyinin ümidlərini Osmanlı köməyinə bağlaması və Qafqaz İslam Ordusunun dəvət edilməsi, köməyə gəlməsi kimi məsələlərə də tarixşünaslığa dair əsərlərdəki münasibət baxımından müqayisə edilərək diqqət yetirilmişdir [1, s.85-130].

Nəsiman Yaqublunun “Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda (Bakı Qurtuluşunun 95 illiyinə)” [2], “Qafqaz İslam Ordusu və Nuru Paşanın Azərbaycanda izləri” [3], “Bakının qurtuluşu və Qafqaz İslam Ordusu” [4] adlı kitabları da haqqında danışdığımız mövzulara həsr olunmuşdur. Müəllif bu tədqiqat əsərlərində Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı xilaskarlıq missiyasına diqqət çəkmiş, Bakı uğrunda mübarizədə oynadığı rolu müsbət qiymətləndirərək tarixi gerçəklik baxımından şərh etmişdir. Müəllif əsərlərinin hər birində AXC dövründə, mühacirətdə yazılmış əsərlərə diqqət çəkmiş, azərbaycanlı ziyalıların və ictimai-siyasi xadimlərin əsərlərində Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlməsinin səbəblərini, buradakı fəaliyyətinə olan münasibəti, dövrün tarixi-siyasi mənzərəsini necə təsvir etdiklərini göstərmişdir. Bunlarla yanaşı, Azərbaycan şairlərinin türk əsgərlərinə həsr etdikləri şeirlərdən də nümunələr verilmişdir.

Mehman Süleymanovun “Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan” adlı əsərində də Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı fəaliyyətindən bəhs edilir. Burada Cümhuriyyətin bərqərar olmasına və mövcudluğuna təhlükə törədən erməni-bolşevik birləşmələrinin təxribatçı fəaliyyəti vurğulanmışdır. Bu təhlükəyə qarşı mübarizədə Azərbaycana Qafqaz İslam Ordusunun uğurlu dəstəyi qeyd edilmişdir. Həmçinin bu əsərdə müəllif Qafqaz İslam Ordusunu təkcə rus-erməni təhlükəsinə qarşı mübarizədə deyil, ingilis və alman qüvvələrinin törədə biləcəyi təhlükəyə qarşı da etibarlı dayaq kimi qiymətləndirmişdir. Müəllif müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsindəki vəziyyəti təhlil etmiş, Mart soyqırımının törədilməsi səbəblərinə aydınlıq gətirmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı fəaliyyəti, Bakının azad edilməsi prosesi və milli ordunun qurulmasındakı rolu göstərilmişdir. M.Süleymanovun “Nuru Paşa” adlı kitabında da bolşevik və erməni-daşnak qüvvələrinin Azərbaycan ərazisində törətdiyi soyqırımı faktları, bu qüvvələrə qarşı mübarizədə qardaşlıq yardımını göstərmiş Qafqaz İslam Ordusunun və onun komandanı olmuş Nuru Paşanın, onun silahdaşlarının fəaliyyəti işıqlandırılmışdır [5].

Tədqiqatçı Azər Əbilovun (Turan) “Qafqaz İslam Ordusu Neftçalada” adlı kitabında da Salyan və Neftçalada erməni-bolşevik birləşmələrinin törətdiyi soyqırımından və türk qardaşlarımızın səyi nəticəsində bu ərazilərin düşmən qüvvələrdən təmizlənməsindən danışılır. Bu kitabda erməni-bolşevik birləşmələrinin məhz Neftçala və Salyan ərazisində soyqırımı törətməsinin səbəblərinə toxunulmuşdur. Belə ki, erməni-bolşevik qüvvələrinin Xəzər dənizindən Kür çayı vasitəsilə Azərbaycanın içərilərinə daxil ola bilməsi üçün sözügedən ərazilər mühüm strateji məntəqə idi. Bu ərazilərin nəzarətə götürülməsi Gəncə ilə Bakı arasında rabitənin kəsilməsinə şərait yaradırdı. Həmçinin Muğanın bol taxıl ehtiyatına malik olması da birləşmiş düşmən qüvvələrinin bu ərazidə qırğınlar törətməsinə səbəb olmuşdur. Qafqaz İslam Ordusu bu ərazilərin xilasında mühüm rol oynamış, türk qardaşlarının imdadına yetişmişdi [6].

Vasif Qafarovun zəngin arxiv materialları əsasında yazdığı “Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922)” adlı monoqrafiyası da qeyd edilən məsələlərin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada Azərbaycanla bağlı dövlətlərin mövqeləri, atdıqları addımlar, beynəlxalq münasibətlərdə baş verən hadisələrin Azərbaycana və dövlətlərin mövqeyinə təsiri tarixi-siyasi sənədlər əsasında tədqiq edilmişdir. AXC-nin qurulması ərəfəsində baş verən hadisələr, Mart soyqırımı, Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərlə yanaşı, Mudros müqaviləsindən sonra türk qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindən çıxarılması və ondan sonra baş vermiş hadisələrə də diqqət yetirilmişdir [7].

Akif Aşırılın “31 Mart soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında” adlı əsərində ermənilərin törətdiyi qırğınların göstərilən dövrdə mətbuat səhifələrində dərc edilmiş məqalələrdə əksi araşdırılmışdır. “Hümmət”, “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Qardaş qayğısı” adlı mətbuat orqanlarında soyqırımı ilə bağlı yer almış yazılara nəzər salınmışdır. Kitabda Ə.Seyfullazadənin “Mədəni zərbə” adlı məqaləsi yer almışdır. Həmin məqalədə yazılmış bu fikirlər xüsusilə diqqətəlayiqdir: “... *Azəri türkləri ruhən ölmür. Onların sümükləri üstündə öz səadət və həyatlarını qurmaq istiyordular. Fəqət ona müvəffəq olamadılar. Bununla da ruhən ölmədiklərini və o ruh yüksəkliyi sayəsində yeni, fəqət yeni azadə bir mədəniyyəti-milliyə yarada biləcəklərini isbat etdilər. Azəri türklər verdikləri qurbanlar üstünə yeni qurbanlar əlavə etdilər. Ən fəal və gənc ziyalıları itirdilər sə də, istiqlaliyyət və hürriyyəti-milliyələrini saxlamaya müvəffəq oldular*” [8, s.43].

A.Aşırılı sözügedən tədqiqat əsərində 1919-cu ildə “Turan” mətbəəsində çapdan çıxmış, Seyidağa Axundzadənin müəllifi olduğu “Mart hadisəsi. 1918 və yaxud Nuru Paşanın Bakını işğal etməsi” adlı kitabından da bəhs etmişdir. Kitabın adındakı “işğal” sözü ilk baxışdan müəllifin sovet tarixşünaslığındakı müəyyən əsərlər kimi Mart soyqırımına qərəzli münasibət göstərdiyi təsiri bağışlasa da, əsəri oxuduqda məlum olur ki, burada erməni-bolşevik birləşmələrinin törətdiyi qırğınlar və Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı xilasedici rolundan bəhs edilmişdir [8, s.85-86].

Yusif Ağayev və Səbuhi Əhmədovun həmmüəllifi olduqları “İstiqlal yürüşü 1918” adlı kitabda Türkmənçay müqaviləsindən, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı vəziyyət, həmçinin 1918-ci ilin mart soyqırımı, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı fəaliyyəti, Azərbaycanda hərbi sisteminin qurulmasında bu ordunun köməyinə diqqət yetirilmişdir. Kitabın sonuncu fəslində Bakının azad edilməsindən sonrakı hadisələrin təhlilinə yer verilmişdir [9].

Tədqiqatçı-jurnalist Əhməd İsayevin “Gəncə üsyanı” adlı kitabında da mart soyqırımı, Qafqaz İslam Ordusunun İstiqlal yürüşü, həmçinin Cümhuriyyətin işğalı ilə bağlı 1920-ci ilin mayında baş vermiş Gəncə üsyanından bəhs edilmişdir [10].

Məhərrəm Zülfüqarlının “Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhifəsi Göyçay döyüşləri (iyun-iyul 1918)” adlı əsəri də mövzu ilə bağlı tarixşünaslıqda mühüm yer tutan əsərlərdən biridir. Bu kitabda 1917-ci il fevral inqilabından başlayaraq Azərbaycanda baş verən hadisələr, eyni zamanda Mart soyqırımı və Qafqaz İslam Ordusunun köməyə gəlməsi, xüsusilə də Göyçay döyüşlərinin geniş təsviri verilmişdir [11].

Əsgər Abdullayevin “Azərbaycanlıların mart soyqırımı unudulmamalıdır” adlı monoqrafiyasında mart soyqırımı, həmçinin 1905-1906-cı illərdə baş verən hadisələrə tarixi-müqayisəli şəkildə nəzər

salınmışdır. Bundan başqa, bəzi erməni müəlliflərinin əsərlərində yer almış fikirlərə diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda, XX əsrin sonlarında baş verən hadisələr bu hadisələrin tarixi davamı kimi təhlil edilmişdir. Əsərdə həmçinin türk qardaşlarımızın bizə olan dəstəyinə də toxunulmuşdur [12].

2011-ci ildə AMEA-nın Tarix İnstitutunun hazırladığı “Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı: sənədlər toplusu” adlı üç cilddən ibarət əsər də mövzunun tədqiqi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada mühüm tarixi-siyasi sənədlər toplanmışdır.

Xəqani Məmmədov və Nuru Məmmədovun həmmüəllifi olduqları “Erməni iddiaları və azərbaycanlıların soyqırımları” adlı kitab da tarixşünaslıqda yer alan dəyərli əsərlərdən hesab edilə bilər. Kitabda “Böyük Ermənistan” xülyasını həyata keçirməyə çalışan ermənilərin XIX-XX əsrlərdə törətdiyi hadisələr və ona qarşı həm azərbaycanlıların, həm qardaş türklərin apardıkları mübarizədən bəhs edilməkdədir. Əsərdə mart soyqırımı ilə yanaşı, Xocalı soyqırımı, azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə deportasiya olunması məsələlərinə də yer verilmişdir [13].

Qafqaz Araşdırmalar İnstitutunun nəşri olan “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu” adlı kitab da qeyd edilən mövzu ilə bağlı məsələləri əhatə edir. Mehmet Rıhtım və Mehman Süleymanovun rəhbərliyi ilə hazırlanan bu kitabda Anar İsgəndərli, Musa Qasımlı, Mustafa Çolak və digər müəlliflərin bəhs edilən dövrü əhatə edən tarixi məsələlərlə bağlı araşdırmaları öz əksini tapmışdır. Burada Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı fəaliyyəti ilə yanaşı, Dağıstandakı fəaliyyətindən də bəhs edilmişdir. Müəyyən arxiv sənədləri əsasında hazırlanan bu kitabda Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu haqqındakı raportu, onun mətninin təhlilinə də yer verilmişdir [3].

Nəticə. Həm Mart soyqırımı, həm də Qafqaz İslam ordusunun İstiqlal savaşı ilə bağlı tarixşünaslıqda bir-birinə zidd və oxşar məqamların yer aldığı əsərlər var. Sözsüz ki, sovet dövrünün tədqiqat əsərlərində rejimin tələblərinə müvafiq olaraq, bu məsələlər obyektiv araşdırılmırdı. Təsadüfi deyil ki, sovet tarixşünaslığında Mart soyqırımı “Müsavat qiyamı”, “vətəndaş müharibəsi”, Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti isə Azərbaycanın “işğalı” kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin müstəqilliyin bərpasından sonra artıq müstəqil, obyektiv olaraq tarixi faktların təhlilinə imkan yarandı. Odur ki, müstəqilliyin bərpasından sonra tarixşünaslığımızda əks olunmuş əsərlərdə mövzu ilə bağlı çoxlu əsər meydana gəlmişdir. Həmin əsərlərin təhlili və burada tarixi-siyasi sənədlərə uyğun olaraq dövrün obyektiv şərhini bu gün aktualdır və böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsgəndərli A. Azərbaycanca türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı (1918-1920). Bakı: "Adiloğlu", 2006, 396 s.
2. Yaqublu N. Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda. Bakı: "Ol" nəşriyyatı, 2013, 210 s.
3. Yaqublu N. Qafqaz İslam Ordusu və Nuru Paşanın Azərbaycandakı izləri. Bakı: "Adiloğlu", 2012, 151 s.
4. Yaqublu N. Bakının qurtuluşu və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: "Qanun", 2021, 208 s.
5. Süleymanov M. Nuru paşa. Bakı: "Hərbi nəşriyyat", 1999, 144 s.
6. Əbilov A. Qafqaz İslam Ordusu Neftçalada. Bakı: "Yurd", 1999, 45 s.
7. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: "Azərnəşr", 2011, 474 s.
8. Aşırılı A. 31 Mart soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında. Bakı: "Elm və təhsil", 2011, 100 s.
9. Ağayev Y., Əhmədov S. İstiqlal yürüşü 1918. Bakı: "Altun kitab", 2009, 414 s.
10. İsayev Ə. Gəncə üsyanı. Bakı: 1997, 107 s.
11. Zülfüqarlı M. Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhifəsi Göyçay döyüşləri (iyun-iyul 1918). Bakı: 2017, 112 s.
12. Abdullayev Ə. Azərbaycanlıların mart soyqırımı unudulmamalıdır. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2008, 107 s.
13. Məmmədov X., Məmmədov N. Erməni iddiaları və azərbaycanlıların soyqırımları. Bakı: "Ülvi-həyat", 2018, 318 s.
14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: "Qafqaz", 2008, 696 s.